УДК 811.512.145´373

Ә.К. Булатова

ДИАЛЕКТАЛЬ СҮЗЛӘРНЕҢ ЭТИМОЛОГИЯСЕ

(Чувашия Республикасына комплекслы экспедиция вакытында теркәлгән лексик берәмлекләр мисалында)

Ценнейшим источником изучения этимологии татарского языка являются диалектные слова. Семантическая реконструкция диалектной лексики позволяет проникнуть в историю функционирования слова в диахронии. Важную роль имеет диалектный материал, этимологизируемый исследователем, который сам и записывал его, так как есть возможность его проверить. В статье предлагается историко-этимологический анализ лексических диалектизмов, зафиксированных в речи татар, проживающих в Чувашской Республике, в ходе научной экспедиции в 2022 году.

Ключевые слова: диалектология, татарский язык, западный диалект татарского языка, лексема, этимология, дрожжановский говор, диалектная этимология.

Dialect words are the most valuable source for studying etymology. Semantic reconstruction of dialect vocabulary allows us to penetrate into the history of the functioning of the word in diachrony. Dialect material etymologized by the researcher who wrote it down himself has a particularly important role since it is possible to check it. The article offers a historical and etymological analysis of lexical dialectisms recorded in the speech of Tatars living in the Chuvash Republic during a scientific expedition in 2022.

Диалект системасында тел үсешенең хәзерге этабына хас булган күренешләр урын ала. Дөньяда барган техник прогресс авыл тормышының икътисади һәм иҗтимагый өлкәләренә зур йогынты ясый, шул рәвешле аерым сөйләшнең (сөйләшләрнең) яшәеше, аның әдәби тел белән бәйләнешлары да берникадәр үзгәрергә мөмкин. Телдә барган процесслар, шулай ук сөйләш вәкилләренең башкалар белән аралашуы нәтиҗәсендә, сөйләшкә хас үзенчәлекләрдә аерымлыклар барлыкка килә. Шуңа нисбәтле аерым сөйләшнең торышын һәм үсешен өйрәнү татар диалектологиясе өчен актуаль мәсьәлә булып кала.

Диалектлар – телнең беренчел универсаль формасы. Әдәби тел тәэсирендә алар үзгәрә, ләкин халык сөйләме диалекталь характерда булып калырга мөмкин. Милли татар теле барлыкка килгән чорда гомумхалык теле һәм диалектлар нисбәте үзгәрә. Яңа диалекталь үзенчәлекләрне үстерү тукталып торырга, диалектлар күбесенчә авыл халкының сөйләменә күчәргә мөмкин. Акрынлап алар әдәби телнең кайбер нормаларын кабул иткән диалектларга әверелеп, үзенчәлекләр арасындагы аермалар юкка чыга. Шул сәбәпле, диалектларны вакытында өйрәнү зарур. Диалектлардагы тел материалы – зур хәзинә,

анда чыннан да бихисап архаик сүзләр һәм әдәби телдә күптән югалган формалар саклана.

Әлеге мәкаләдә экспедиция барышында теркәлеп барган аерым лексик диалектизмнарның этимологиясе һәм кулланылыш үзенчәлекләре тикшерелә. ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Чувашия Республикасының Батыр, Комсомол, Шомыршы районнарына оештырылган комплекслы экспедициясе егерме бер торак пунктта (Озын Куак, Шыгырдан, Кызыл Камыш, Кызыл Чишмә, Яңа Чепкас, Татар Согыты, Татар Тимәше, Кече Шыгырдан, Кыр Бикшиге, Имәнкисәге (Батыр районы), Тукай, Урмай, Чичкан, Татар Шырты (Шырт), Әлебаш, Татар Юашкасы, Каенлык, Әхмәт (Комсомол районы), Өч Балтай, Байтирәк, Әсән (Шомыршы районы) авыллары) эшләде. Кыр тикшеренүләре барышында татар халкының милли-мәдәни мирасы, авыз иҗаты, сәнгате, музыкасы, археографиясе, эпиграфикасы белән бергә әлеге төбәктә яшәүче татарларның сөйләш үзенчәлекләре дә өйрәнелде, күп кенә лексик диалектизмнар теркәлде.

Этимологик эзләнүләр, берникадәр шартлы, фараз характерында булуга карамастан, аерым бер лексик берәмлекнең килеп чыгышын һәм телдә яшәешен ачыкларга ярдәм итә. Шул ук вакытта сүзнең этимологиясен билгеләү кыенлыклар тудыра.

Диалектизмнар – этимология фәне өчен бай чыганаклар. Тел белемендә диалекталь этимология дигән махсус юнәлеш тә яшәп килә. Әлеге термин диалекталь лексиканың генезисын (аерым сүзләр яки яисә лексик-семантик төркемнәр мисалында) тикшерүне һәм диалекталь лексика семантикасын анализлауны күздә тота. Ике очракта да диалектологиягә мөрәҗәгать итүнең үз спецификасы бар, бу материалның үзенчәлеге диалекталь лексика белән билгеләнә [Откупщиков, с. 15; Варбот, с. 41].

Диалектларда яшәп килгән бик күп сүзләр татар әдәби теленә үтеп кергән. Әмма җирле сөйләшләрдә генә кулланыла торган лексик берәмлекләр дә шактый. Сүзләр телнең универсаль законнары нигезендә эволюция кичерәләр. Кайчандыр телдә кулланылышта йөргән берәмлекләр тора-бара әдәби телдән төшеп калырга, пассивлашырга, искергән сүзләр булып китәргә, шул ук вакытта аерым бер диалект яисә сөйләштә (сөйләшләрдә) сакланып калырга мөмкиннәр. Шуны да искәртү зарур, әдәби телдән җуелган сүзләр аерым бер чыганакларда, белешмәлек-сүзлекләрдә теркәлеп калалар, диалект милли телнең сөйләмә формасы булганлыктан, андагы кулланылыштан төшеп калган сүзләрне исә инде табып, өйрәнеп булмаячак. Шул сәбәпле диалекталь сүзләрне теркәү, анализлау – актуаль һәм мөһим юнәлеш.

Чувашия Республикасында урнашкан татар авылларында татар теле көнбатыш диалектның чүпрәле сөйләшендә сөйләшәләр [Татар халык сөйләшләре, 2 кит., б. 195]. Лексик яктан татар теленең көнбатыш диалектында яшәгән лексемалар кулланыла. Шул ук вакытта әлеге сөйләшкә генә хас сүзләр дә шактый. Кайберләрен анализлап узыйк.

Ыргача / ***ыргацы*** *[ɤrgača / ɤrgatsɤ]* – ‘гадәттә күннән, тупас тукымадан, брезенттан һ.б. тегелгән, эшләгәндә файдаланыла торган биyләй, эш бияләе (руковицы, верхонки)’, диалекталь сүзлекләрдә әлегә кадәр теркәлмәгән. Мисал: / *Кырцылар ыргацы киеп эшлиләр* /. (Чичканлы авылы) Килеп чыгышы ягыннан *ыргыт-у* ‘ату, ору’ нигезеннән дип каралырга мөмкин: < гомумкыпчак *ырғыт-* «бросать, бросить; кидать, швырять» [Әхмәтьянов, Т. II, б. 505]. Лексема барлык торак пунктларда да кулланылышта йөри.

Без өйрәнгән төбәктә ***эленге*** *[elenge]* сүзе актив кулланыла, ул ‘берәр нәрсәне каплап яки аерып торган тукыма кисәге, пәрдә, тәрәзә пәрдәсе (занавеска)’ мәгънәсендә йөри һәм гомумтөрки *эл-ү* ‘әйберне салындырып, асып кую’ [ТТАС, т. IV, б. 699] фигыленә кайтып кала: гомумтөрки *ил-*< *иил- элү* [Әхмәтьянов, Т. II, б. 511]: / *Игәцем эленгене* ^{т}*чуwаш аwылыннан апка*^{й}*ткан ие* / (Әлебаш авылы). Әлеге сүз шулай ук көнбатыш диалектның ләмбрә сөйләшендә очрый [ТТЗДС, б. 804].

Сәленцәк / ***сәлемчәк*** *[sälentsäk / sälemčäk]* лексемасы сөйләштә ‘атынгыч, таган (качели)’ мәгънәсендә кулланыла (ТТЗДС, 567 б.): / *Зур әтисе оланга сәленцәк ясап бирде* / (Татар Юашкасы авылы); торак пунктларда актив файдаланыла. Килеп чыгышы ягыннан *сәлен-ү* – **сәл-* гомумтөрки *сал-* ‘селкетү, җилфердәтү’, *сал* ‘җилфердек’ сүзеннән [Әхмәтьянов, т. II, б. 153].

Чыхым *[čɤhɤm]* лексемасы казан татарлары, яисә чылаштырып сөйләшүчеләргә карата кулланыла [ТТЗДС, б. 775]: / *Сез бигрәк чыхымца сүләшәсез икән* / (Әсән авылы). Сүзнең этимологиясе ачык түгел, чылаштырып сөйләшүчеләргә карата үртәү формасы булырга мөмкин. Әлеге лексема чүпрәле сөйләшендә генә файдаланыла дип карала, диалектологлар тарафыннан әлеге сөйләш вәкилләрендә генә теркәлгән. Шуны да әйтергә кирәк, лексема актив кулланылмый. Кайбер торак пунктларда сүзне белмиләр, өлкән буын вәкилләренең кайберләре генә куллана.

Неwеш / ***нүwеш*** / ***нүеш*** *[neweş / nüweş / nüeş]* лексемасы көнбатыш диалектның чистай, сергач, чүпрәле, мәләкәс, шарлык сөйләшләрендә очрый һәм ‘өй почмагы, йортның эчке почмагы (внутренний угол дома)’ мәгънәсенә ия [ТТЗДС, б. 500], әлеге сүз актив кулланылышта йөри: / *Алты нүwешле ызба* / (Өч Балтай авылы). (Әдәби телдә бу мәгънәгә туры килгән *почмак* сүзе семантик диалектизм буларак сөйләштә ‘аш бүлмәсе’ мәгънәсендә йөри). Килеп чыгышы турында бердәй фикер юк. *Нүвеш* < *мөйөш* – «‘*мөгез*’ белән ‘*мөеш*’ төшенчәләренең борынгы бердәйлеге шикле. М. Рясянен бу сүзне борынгы **muŋul* ‘болын, елга борылышы’ сүзе белән чагыштыра, ләкин көнчыгыш диалектта *мөйәшә, мүәшә* варианты бу фикергә каршы» [Әхмәтьянов, б. 47].

Кабак *[kabak]* – ‘капка, капу (ворота)’. Әлеге сүз татар әдәби телендә искергән, кулланылыштан төшеп калган дип карала [ТТАС, т. III, б. 54]. Лексема көнбатыш диалектта актив кулланыла: / *Кабак-*

ларынны ацып куй, кунаклар килә / (Шыгырдан авылы). Этимологиясенә килгәндә, *кап-у* нигезеннән булырга тиеш: борынгы төрки *qapиү, qapïү, qapaү* 'капка, ишек' ← **қаап-* 'ябу, каплау' фигыленнән [Әхмәтьянов, т. I , б. 365].

Без язып алган диалектизмнар арасында башка телләрдән кергән алынма сүзләр дә яшәп килә. Мәсәлән, шундыйларга без *мажит* сүзен кертеп карый алабыз.

Мажыт / ***мажит*** *[majɤt / majit]* 'кашага, өй стенасының югары өлешенә, ишек, тәрәзә башларына эленә торган бизәкле озын тукыма; пәрдә (бордюр)' [ТТЗДС, б. 462]. Рус теленнән кергән, *манжета* сүзеннән дип каралырга мөмкин. Чүпрәле сөйләшеннән тыш тархан сөйләшендә дә урын алган: / *Хәрендәшем мажытлар циккән ие* / (Байтирәк авылы). Җирле халык күп очракта элеге сүз һәм ул белдерә торган предметны *түрләмә* дип тә аңлата (диалектологик сүзлекләргә *түрләмә* урта диалектның лаеш, минзәлә сөйләшләрендә кулланыла торган һәм 'кашага' мәгънәсендәге диалектизм буларак күрсәтелә [ТТЗДС, б. 667]). Хәзерге көндә өйләргә кашагалар эленми, бирнәлеккә дә әзерләнми. Алар олы яшьтәге апаларның бирнә сандыкларында яисә авыл музейларында гына саклана, шуңа күрә сүз кулланылыштан төшеп калырга мөмкин. Шулай да, аерым ассоциатив билгеләрдән чыгып, әлеге сүз белән башка бер предметның атамасына күчәргә мөмкин дип фаразларга мөмкин: бер респондент өендә эленгән тәрәзә пәрдәсенең ламбрекенын *маҗыт* дип атады (Татар Шырты авылы).

Барига *[bariga]* – 'бияләй'. Сүз көнбатыш диалектка караган күп сөйләшләрдә файдаланыла: / *Баригаларым бик матур килеп цыкты* / (Татар Шырты авылы). Этимологиясенә килгәндә, рус теленең *варега, варежка* лексемасыннан.

Тәнкәл *[tänkäl]* лексемасы 'артсыз урындык, утыргыч (табурет)' мәгънәсендә йөри: / *Яна тәнкәл алган ием* / (Чичканлы авылы), урта диалектның дөбьяз, көнбатыш диалектның чүпрәле, тау ягы керәшеннәре сөйләшләрендә актив кулланылышта [ТТЗДС, б. 618]. Диалектизм чуваш теленнән, *тенкĕл* 'артсыз урындык, табурет' сүзеннән алынган [Электронный словарь].

Ләкшә / ***эләкшә*** *[läkşä / eläkşä]* – татар теленең күп сөйләшләрендә кулланыла торган диалектизм, 'токмач, ашка салыр өчен, җәймәне озынча итеп вак-вак кисеп ясалган камыр эшләнмәсе' мәгънәсендә. *Ләкшә* сүзе рус теленең *лапша* сүзеннән алынган булырга мөмкин, рус диалектларында *локша, лохша*), шул ук вакытта борынгы төрки *laqš, laqša* 'бодай оны; токмач' [Әхмәтьянов, б. 535].

Кайбер торак пунктларда ***какал*** *[kakal]* лексик берәмлеге язып алынды, әлеге сүз диалектологик сүзлекләрдә шулай ук норлат сөйләшендә теркәлгән. Сүз 'үрдәк (утка)' мәгънәсендә йөри [ТТЗДС, с. 268]. Лексик берәмлек чуваш теленнән кергән – кăвакал 'үрдәк' [Электронный словарь].

Лаука / ***лаукы*** *[lauka / laukɤ]* – 'кечерәк кибет (магазинчик)'. Рус теленең *лавка* сүзеннән алынган. Көнбатыш диалект сөйләшләрендә

актив кулланыла торган лексик берәмлек: / *Лаукыга цыккан ием, товар кайткан ди* / (Шыгырдан авылы).

Шулай итеп, Чувашия Республикасына оештырылган комплекслы экспедиция барышында без әлеге төбәктә яшәүче татарларның телендә көнбатыш диалектның чүпрәле сөйләше үзенәчлекләре күзәтелә дигән нәтиҗәгә килдек. Безнең тарафтан берничә дистәдән артык лексик диалектизм теркәлде. Аларның күбесе – гомумтөрки сүзләр. Төбәктә татарлар башка милләтләр белән тыгыз аралашып яшиләр. Шул сәбәпле диалекталь лексиканың алынма сүзләр исәбенә дә баюы күзәтелә.

Әдәбият

Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге: Ике томда. Казан: Мәгариф – Вакыт, 2015. Т. 1. 543 б; Т. 2. 567 б.

Варбот Ж.Ж. Из опыта диалектной этимологии // Этнолингвистика. Ономастика. Этимология. Материалы международной научной конференции. Екатеринбург, 2009. С. 41–42 // http://www.philology.ru/linguistics2/varbot-09.htm [дата обращения 10.03.2023]

Материалы к идеографическому словарю диалектов татарского языка / авт.-сост.: А.Г. Шайхулов, Л.У. Бикмаева, З.Р. Садыкова. Т. 1., ч. 2. Уфа: РИО БашГу, 2005. 506 б.

Откупщиков Ю.В. Очерки по этимологии. СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2001. 480 с.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 6 томда. Казан: ТӘһСИ, 2015. Т. 1. 712 б.; Т. 2. 2016. 748 б.; Т. 3. 2017. 744 б. Т. 4. 2018. 760 б.; Т. 5. 2019. 908 б.; Т. 6. 2021. 912 б.

Татар теленең зур диалектологик сүзлеге / төз.: Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, З.Р. Садыйкова, Т.Х. Хәйретдинова. Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. 839 б.

Татар халык сөйләшләре: Ике китапта. 2 нче китап / Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, Т.Х. Хәйретидинова һ.б. Казан: Татар. кит. нәшр. , 2008. 463 б.

Электронный словарь // http://samah.chv.su/s/ [дата обращения 10.03.2023]

Булатова Әлфия Кәрим кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикология һәм диалектология бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре